

BORBÉLY SÁNDOR

„... mi egy másik darab szereplői vagyunk” – A „cigány” történeti tapasztalat genealógiája

Romano Rácz Sándor: *Cigány sor.*
Osiris Kiadó, Budapest, 2008.

1. Bevezetés. A *Cigány sor* politikuma

Dupcsik Csaba a magyarországi cigányvizsgálatok cigányképét elemző kiváló tanulmányában¹ egész tipológiát épít arra a politikai implikációra, amelyet a romákkal kapcsolatos társadalomtudományos és mindennapi beszédmódokra egyaránt meghatározónak vél. Mint írja: „... a romákkal kapcsolatos diskurzusokban a legfontosabb választóvonal a mai napig az, hogy valaki a 'cigányokkal van-e' vagy sem, vagyis hogy alapjában véve negatív vagy pozitív szemlélettel tekint-e rájuk. (...) A témával kapcsolatos kérdések – kik a cigányok,

¹ Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. 479–499. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.) *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről.* Budapest: Rejtjel Kiadó, 2005. 479.

hogyan élnek, milyen helyzetet foglalnak el a magyar társadalmon belül és így tovább – a gyakorlatban elválaszthatatlannak bizonyultak annak megállapításától, hogy ez a helyzet jelen pillanatban rossz, és elválaszthatatlannak bizonyultak a felmerülő ’politikai’ kérdésektől: milyen tényezők alakíthatták ki ezt a helyzetet, és hogyan lehetne ezen a helyzeten változtatni?”² Van tehát egy immanens társadalomkritikai mozzanat a cigányokat megjelenítő nyelvi alakzatokban, amelyet a politikai diskurzusok meglehetősen hatékonyással instrumentalizálnak.

Hogy Romano Rác Sándor *Cigány sor* című könyvének kritikai értelmezését miért kezdem éppen ennek a politikai tartalomnak a problémájával, s hogy egyáltalán: a szöveg értelmezését miért nyitom meg más textusok (Dupcsik) irányába, annak az a magyarázata, hogy a könyv irodalmi (!) beszédmódját, csupán *tárgyánál* fogva is, elválaszthatatlannak érzem a cigánydiskurzusok szokásos politikai allúzióitól. Azoktól a szövegen túli kontextusoktól, amelyek a kötet hatásstruktúrájának, befogadásának, megértésének szerves, sok tekintetben megfejtésre váró részét („előzetesség-struktúráját”) képezik.

Ez a megfejtésre váró egzotikum a magyarországi cigánykutatásokat a rendszerváltás óta példátlan ismeretelméleti, módszertani reflexivitásra készíti,³ s látható módon sajátos olvasói érdeklődést generál. Példaként idézhető akár Romano Rác Sándor könyve is, ahol a kötet befogadástörténetét figyelve meglepőnek, egyedinek tűnik az a körülmény, hogy amíg a számos irodalmi, szociológiai, antropológiai vonatkozással rendelkező mű, a kérdésben érintett diszciplínákat (irodalomkritikát, irodalmi antropológiát, szociológiát stb.) egyáltalán nem készítette szak tudományos cselekvésre, addig a mai politikai közéletet meghatározó résztvevők közül többen reflektáltak a szerző teljesítményére.⁴ A kötet

² Dupcsik: A magyarországi cigányvizsgálatok... *i. m.* 479.

³ Gondoljunk arra a karrierre, amit a „ki a cigány?” kérdése a magyar cigányvizsgálatokban Szelényiék válaszától egészen Obláth Márton diskurzív megközelítésig megtett, vagy akár a cigányság etnikus identitásának antropológiai kutatására, amely szinte új antropológiák kidolgozását eredményezte az elmúlt 20 év hazai kultúrakutatásában...

⁴ A cigányság az ország testének része – Sólyom László köztársasági elnök interjúja a Népszabadságnak. *Népszabadság*, 2009. február 28. (<http://www.keh.hu/interjuk20090228nepszabadsag.html> – utolsó megtekintés: 2009. július 9.); Gyurcsány Ferenc: *Jobban meg kell ismernünk a cigány kultúrát* (http://kapcsolat.hu/blog/jobban_meg_kell_ismernunk_a_cigany_kulturat/3.oldal – utolsó megtekintés: 2009. július 9.)

befogadásának, kiadásának, aktualizálásának, úgy tűnik, szerves része a szövegen kívüli térben jelenleg kialakult cigány-magyar, konfliktusos társadalmi-hatalmi-politikai viszony.

Antropológiai kérdés annak megválaszolása, hogy mi lehet ennek az oka: mi az az egyediség a cigányok (?) „másságában”, és/vagy e különbség tekintete során létrehozott pozíciókban, ami a szóban forgó politikai platformot a diskurzusok változékony formáiban minduntalan létrehozza... Kérdéses, hogy valóban léteznek olyan csoportok, illetve bizonyos csoportokhoz kapcsolódó sajátos témák, fogalmak, amelyek az idegen kérdését eleve eltérő módon intézményesítik, s alkalmasabbak, könnyebben felhasználhatók a direkt vagy szimbolikus politikai akciók során?

A *Magyarország felfedezése* című könyvfolyamban 2008-ban megjelentetett mű sok tekintetben speciális: az 1937-ben Sárközi György által alapított, majd 1970-ben újraindított szociográfiai sorozatban Romano Rácz Sándor *Cigány sora* a második olyan kötet, amely fikciós beszédmódjával a cigánydiskurzusokhoz kapcsolódik,⁵ s az első olyan reprezentáció, amelyben a szerző, a megjelenített „idegen”, a „szignifikáns másik” kulturális-nyelvi világa kapcsán, önmagát „kérdézi ki”.⁶

Ennek a „kikérdezésnek” két konstitutív eleme van: mivel látszólag autobiografikus szövegről van szó, a könyv egyik hangsúlyos vonása természetesen a személyesen megélt múlt, az egyén történelmi tapasztalatainak narratív megjelenítése, amelyhez a személyiség változása, időbeágyazottsága, az identitás *történetiségének* élménye (mint öntapasztalat) feltétlenül hozzátartozik. A könyv másik meghatározó jellegzetessége, hogy a múltra vonatkozó reflexiók keretét az etnikus nézőpont adja: a szerző „cigányként” szólítja meg önmagát, mint saját elbeszélése tárgyát; „cigány” emlékezőként akarja elmesélni élete és közössége történetét,⁷ mint a *mainstream* történelmi narratíváktól eltérő történetet. Mivel

⁵ Az első: Diósi Ágnes: *Cigányút*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1988.

⁶ Vö. Karl – Heinz Kohl: A dialogikus antropológia – egy illúzió? In: Biczó Gábor (Szerk.) *Az idegen*. Debrecen: Csokonai 2004. 138–151.

⁷ Ennek a kikérdezésnek, illetve a „megtörtént” felidézésének módszertani, ismeretelméleti problémájára utal Kovai Cecília, amikor hangsúlyozza, hogy az általa elemzett cigány élettörténeti elbeszélésekben a „múlt” emlékezetét nem kizárólag a „cigányságra” történő „örök reflexió” határozza meg. Mint írja: „egyik elbeszélő sem tartozik azok közé, akiknek élete majd minden mozzanatát a cigánysággal való viszony rendezi [...]. Életük tele van olyan szituációkkal, melyekben a „cigányság” mint értelmezési keret nem lép működéskébe. Egyetlen közös bennük, hogy „cigányként” szólítottuk meg őket, kértük, hogy meséljenek az

ez a két jellegzetesség Rácz könyvének alapattitűdje, a kötet szélesebb szakirodalmi környezetét, a cigányok történetiségével, történelmének elbeszélésével foglalkozó munkák adják. Ennek kapcsán feltétlenül két megjegyzést kell tennem:

1. Az elmúlt két évtizedben kibontakozó magyarországi cigánykutatás szűkebb értelemben vett historiográfiai, társadalomtörténeti ágában – talán eléggé egyoldalú módon – a be- és kitelepítés, az elűzetés, az ellenőrzés, a fegyelmezés, a büntetés, a cigány csoportok történelmi traumái, a pogromok emlékezete, vagyis a „hatalom” gyakorlatai és megsemmisítő akciói alkották az etnikus (a „cigány”) történetiség általános értelmezési keretét.⁸ Ez a tematikus egyoldalúság – a cigányok történetének biológiai retorikája: a „test” és a vele való bánás *technológiájának* (!) túlsúlya a történettudományi diskurzusban – valószínűleg nem magyarázható maradéktalanul pragmatikus okokkal. (Sem azzal, hogy a primer, írásos történeti forráscsoportok: hivatali jegyzőkönyvek, rendeletek, törvények stb. a „hatalom” forrásai, ezért belőlük *elve* ennek a politikai/hatalmi asszimetriának a története következik; sem azzal, hogy a rendszerváltás utáni szimbolikus politikai küzdelmek (= nemzetépítések) ilyen formában, ebben a sajátos tematikai érdeklődésben hatottak volna

---

életükről [...]. És miután eleget tettek kérésünknek, mi szintén „cigányként” beszéljük el őket [...]. De ezek a szövegek már régen elvesztették azt az ártatlanságukat, hogy csak beszélnek valamiről, és nem létrehozzák azt.” Kovai Cecília: „Elhető volt az a világ, de sok mindenben leredukált minket”. 175–230. In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest: MTA Szociológiai Kutatóintézete – 1956-os Intézet. 2008. 176–17.

- ⁸ Például: Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon, 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Kiadó: Budapest, 1992.; Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris–Századvég Kiadó: Budapest, 1995.; Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Csonkai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója: Kaposvár, 1998.; Purcsi Barna Gyula: *A cigányrazziáktól a megsemmisítésig*. In *Polgárjogi füzetek*. é. n. II. évfolyam, 1. szám, 4. füzet.; Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Roma Sajtóközpont: Budapest, 2000.; Purcsi Barna Gyula: „Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés »megoldására« az ötvenes évek Magyarországnán”. *Beszélő*, 2001. június, 26–37. Bernáth Péter – Pólyák Laura: „Kényszermosdatások Magyarországon”. *Beszélő*, 2001. június, 38–45.; Szita Szabolcs (szerk.): *Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézetű feldolgozásához*. Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ: Budapest, 2000., Katz Katalin: *Visszafojtott emlékezet. A magyarországi romák holokausztörténetéhez*. Budapest: Pont Kiadó, 2005.

vissza a történettudományi beszédmódra, vagy épp ellenkezőleg: egyfajta posztkolonialista kritika részét képezték).

2. Másfelől közismert, hogy a szocializmus összeomlásával a középkelet európai térségben, s így Magyarországon is, a „nemzeti” beszédmód az „ellopot”, „megsemmisített”, „háttérbe szorított” múlt, illetve „kirekesztett”⁹ történelmi tapasztalok rekonstruálását, felértékelődését – egyáltalán: a különböző emlékezési gyakorlatok turbulenciáját hozta.¹⁰ A szocializmusban háttérbe szorított társadalmi csoportok közül – ahogy Niedermüller Péter megjegyzi – a rendszerváltást követően a legtöbben szót kértek, hogy elmesélhessék saját történetüket,¹¹ mégis, a túlbujánzó emlékezet (a folyamatosan megjelenő önéletrajzok, naplók, memoárok, élettörténeti elbeszélések, történelmi visszaemlékezések stb.), illetve a magyarországi cigánykutatások intézményesülése ellenére, mintha a cigány elbeszélők tanúságtétele mindmáig hiányozna.¹² Sőt, nem csupán a cigány kommunikatív emlékezet elbeszéléseinek gyűjtése, de antropológiai, szociológiai elemzése-feldolgozása, elméleti és módszertani problematizálása is érintetlen tárgyterületnek tűnik¹³ – talán ennek köszönhető, hogy a cigány *történetiség* kérdése mindmáig

⁹ Vö.: Niedermüller Péter. A nacionalizmus kulturális logikája a posztszocializmusban. In: *Századvég*, 2000. tavasz, 91–109.

¹⁰ Lásd: Kovács Éva: Az élettörténeti emlékezet helye az emlékezetkutatásokban. Tudománytörténeti és kutatási bevezető. 9–40. Uő. (szerk.): In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok... i.m.* 13.

¹¹ Vö.: Niedermüller Péter: *A nacionalizmus... i.m.* 94.

¹² Civil vállalkozás a Roma Sajtóközpont digitális archívuma (www.rroma.hu), amely cigány-témájú fotó- és dokumentumtárat, valamint etnikus történelmi tapasztalatokat reprezentáló interjúkat gyűjt, és tesz közzé. A hírügynökség weboldalán azt olvashatjuk, hogy a vállalkozás keretén belül több száz olyan interjú készült, amelyben „romák mondják el saját történetüket, és nem mások beszélnek róluk”. A honlapon közölt válogatásból azonban látható, hogy ezek a történetek leginkább a hatalom, az erőszak, az elnyomás, a kemény diktatúrák emlékezete mentén tematizálják a „cigányt” – az adatbázis egy igencsak vitatható szelekció, és történelempolitikai elképzelés eredménye. (Példa erre az oral history gyűjtés eredmény tematikus, szerkezeti felépítése, amely az 1971-es országos cigányvizsgálat néhány kiválasztott szövegén kívül, csupán a térbeli szegregáció eseményeit („Lakni valahol – romaként”), a kényszermosdatások történetét („Egészségügy”), illetve a megsemmisítés fragmentált elbeszéléseit („Holocaust”) tartalmazza.) (Lásd: http://www.rroma.hu/gss_rroma/alpha?do=3&pg=79&m132_act=1&st=4 – utolsó megtekintés: 2009.09.03.)

¹³ A Kádár-korszak „cigány” emlékezetének alapos, narratív antropológia elemzésére csupán a már hivatkozott szakirodalmi példát tudom említeni: Kovai Cecília: „Élhető volt az a világ...” *i.m.* 175–230.

az „eredet” és a „hatalom” (a civilizatórikus – emancipatórikus megközelítések) interpretatív horizontján belül maradt.

Ez az a szélesebb szakirodalmi környezet („hiánydiskurzus”) tehát, amelyhez Romano Rácz Sándor kötetét, mint az idegentapasztalat egy speciális formáját lokalizálhatjuk. Mindez azért lényeges, mert ugyancsak ez az a nyelvi, diskurzív tér, amely lényegében még a tényleges olvasás előtt feloldja a könyv *szövegszerűségének* határait. Hiszen már a konkrét megnyilatkozás előtt egyfajta autenticitást tulajdonítunk a szerző származásának: az olvasás magától a „benszülött” hangjától vár „valamit”; valamit, ami eddig „ismeretlen”, diskurzuson „kívüli” tapasztalat volt. Egyfajta „rendkívüliséget” tulajdonít neki, amit „másként”, a megszokott olvasói pozíciókat feladva akarunk olvasni. De szövegen túli referenciákat sugall magának a kötet műfajának a kérdése is: ha a *Cigány sort* a cigányság irodalmi szociográfiájaként határozzuk meg, akkor „valóság-effektusokat” tulajdonítunk az említett autentikus hangnak, ha önéletrajzírásaként tekintünk rá, akkor azt várjuk tőle, amit a tudományos vagy a történelmi szövegektől: hogy magáról a „valóságról” nyújtson tudást (legyen a „valóság képe”).¹⁴

Természetesen tisztában vagyok a szerző szövegen kívüli státusa, illetve a mű közötti kapcsolat elméleti problémáival.¹⁵ Azt is szem előtt tartom, hogy a szövegek önállóságát, függetlenségét ettől a szövegen túli világtól bizonyos állandó diskurzuselemek (a szerző, a cím, a szöveg materiális állandósága, a kiadás általi elkülönítése más szövegektől),¹⁶ illetve meghatározott műfaji jellegzetességek (mint például a nyelvi forma, a bemutatott tárgy, az elbeszélő helyzete)¹⁷ ilyekeznek szavatolni. Mégis számba kell vennünk ezt a kapcsolatot, mivel úgy tűnik, hogy a könyv megírásának-olvasásának „retorikájára” az említett *politikai* kontextusok valamilyen módon visszahatnak.

Az az ismeretelméleti probléma, amit a „cigány” egzotizált idegenségével szemben a különféle diskurzusok támasztanak – s amit a politika a saját nyelvén önmaga számára társadalompolitikai, szociális, strukturális

¹⁴ Philippe Lejeune: Önéletírói paktum. 17–46. In: *Uő: Önéletírás, élettörténet, napló*. Budapest: L' Harmattan Kiadó, 2003. 37.

¹⁵ Lásd: Michel Foucault: *Mi a szerző?* In: Dobos István (szerk.): *Olvasáselméletek I*. Debrecen: KLTE Egyetemi Kiadója, 2001. 9–25.

¹⁶ Kulcsár Szabó Zoltán: Intertextualitás és a szöveg identitása. 339–344. In: *Olvasáselméletek I. i.m.* 340.

¹⁷ Az önéletírás műfajában e három kritérium funkciójáról nagyszerű elméleti áttekintést nyújt: Philippe Lejeune: Önéletírói paktum. *i.m.* 18.

problémaként, a társadalomtudomány módszertani-elméleti problémaként, az irodalomtudomány pedig esztétikai problémaként kódol le –, minduntalan újrakonfigurálja a cigány-tematikájú szövegek olvasását. Úgy vélem, ezzel a szélesebb értelemben vett nyelvi térrel lép kölcsönhatásba a *Cigány sor* is, amennyiben a szöveggel való viszonyt egy sok tekintetben anonim(izált), de a szokásosnál mégiscsak szigorúbb társadalmi tekintet, a normatív olvasás egyedi, etnicizált-politikai tekintélye (?) övezi. Mindennek annyiban van jelentősége, amennyiben képes rámutatni azokra a folyamatokra és funkciókra, amelyek a kötet olvasásakor a szövegen „kívüli” politikai tartalmakat szükségszerűen, mint szövegen belüli jellegzetességeket írják „vissza” a műbe. A továbbiakban néhány jellegzetes diskurzív stratégia kiragadásával ezekre a mechanizmusokra kívánok reflektálni. Termékenynek tűnik ebben a munkában egy narratív antropológiai szemlélet, amely noha a hatalmi problémáktól nem lehet teljesen mentes (hiszen nincs értéksemleges diskurzus), mégis, az értelmezés számára talán kellő távolságot alakíthat ki a szöveg politikai implikációival szemben.

1.2. Az „idegen” hangja

Romano Rác Sándor kötetének címe, a *Cigány sor* számos jelentéssel rendelkezik. A cím egészének kijelentése magára a megnyilatkozásra, az idegen nyelviségére vonatkozik, szétbontva azonban a cím szerkezeti elemeit, e nyelvi forma más-más aspektusai válnak hangsúlyossá.

A kijelentés modalitása szerint a hangsúly a jelzős szerkezet első tagján van: az idegen hangja szót kér, meg akarja mutatni magát, miközben a szerző ezt az idegenséget egy etnikus identifikáció keretein belül határozza meg (*'Cigány sor'*). Ezt hangsúlyozza a borítón látható fotó jelenléte is, amelyen egy ajtórés sötétjéből, két kiflivel a kezében, egy hátizsákos gyerek lép elő. A cigányábrázolások valamennyi toposzát mobilizálja a kép szimbólumrendszere: a gyerek szegénységével (*'kenyér'*) szemben, a hátizsákba rejtett útravaló (*'gazdagsága'*) áll, ami valamilyen „valódi lényeg”, „érték” romantikus metaforája lehet. A sötétből a fénybe lépő kisfiú a küszöbön áll (*'liminalitás', 'határlét'*), mielőtt hosszú *vándorútra* indul: ezek a motívumok majd a könyv élettörténeti elbeszélésben a szerző idegen-tapasztalatának történeteként vissza-visszatérnek.

A cím jelzős szerkezetének másik tagja, mint írott jel, nyelvi alakzat ('mondatsor'), utalhat a megnyilatkozás lezárhatatlanságára, arra, hogy ez a scriptura, amelyért a könyv egésze felel, csupán egy a még megnyilatkozásra váró sorok végtelenéből: az *elbeszélhető vagy még el nem beszélt* cigány szövegek, textusok halmazából. Ebben az értelemben ennek a megnyilatkozásnak nincs igazi kezdete és vége: a csoport plurivokalitása helyett a csoport egyik tagja beszél, megelőlegezve a majdani közös hangot. Ez a beszéd azonban abban a viszonyban, amelyben a szerző saját megnyilatkozására tekint, egyfajta drámaisággal rendelkezik: a szerző intenciója, hogy azok, akikhez (az olvasásban a) szövegével „fordul”, a megnyilatkozás egészét tekintsék egyetlen, egyszeri, önmagában álló sornak.

A cím következő jelentésrétege a mindennapi élet speciális terére ('cigánysor') utal, egy szövegen kívül megmutatható, periférikus fizikai helyre (locusra), amelyen keresztül mind a társadalmi lét (a 'cigánytelepek világa'), mind pedig az adott megnyilatkozás ('cigányok nyelve') elzártsága, peremhelyzete az autoritással bíró helyek, szövegek rendszerében kifejezhető. Ez utóbbi jelentésben a kötet cím intertextuális irányba is felnyitható: Veres Péter 1940-ben, *Gyepsor* címmel kiadott kötete¹⁸ a két világháború közötti szegényparasztság, a számkivetett napszamosok, a nincstelen cselédek életmódjának, mindennapjainak, társadalom alatti létének (esztétizált) ábrázolása volt a korabeli tényfeltáró irodalomban. (Megjegyzendő, hogy Veres Péter klasszikus irodalomtörténeti recepciójában a szegényparaszti osztály szuggesztív ábrázolásában, autentikus társadalomrajzában szintén jelentős szerepet tulajdonítottak a szerző származásának.)

1.3. Az *elbeszélés stratégiái*

A címben előre jelzett „idegen” hang a kötet önéletrajzi terében¹⁹ jön mozgásba. Ennek a diskurzív térnek az elemzése előtt a következő néhány mondatban foglalhatjuk össze a könyv sematikus tartalmát.

¹⁸ Veres Péter: *Gyepsor*. Budapest: Bolyai Akadémia, 1940.

¹⁹ Az önéletrajz műfajának meghatározásában Philippe Lejeune definícióját követem: „Visszatekintő prózai elbeszélés, melyet valódi személy ad saját életéről, a hangsúlyt pedig magánéletére, különösképp személyiségének történetére helyezi”. Lejeune hangsúlyozza, hogy ugyan a definíciójában meghatározott kritériumok ideáltípusok, mégis egy feltételnek maradéktalanul teljesülnie kell,

A cselekményesítés több szálon fut ugyan, de az alaptörténet Rácز saját sorsa: a Nógrád-megyei falu cigánytelepéről induló szerző élet-történetét kíséri végig a könyv. A gyerekkori élményektől, az otthon, az iskola világtól egészen a felnőttkorig, a cigány értelmiségivé válás folyamatáig vezet el a narráció. A szerző kitüntetett élettörténeti fordulópontjain keresztül a könyv betekintést nyújt a romani cigányok mindennapi életébe, a cigánytelepek kapcsolatrendszerébe, belső életét meghatározó tényezőkre, illetve a Kádár-korszakban bekövetkezett politikai fordulatok eredményeibe: a cigánytelepek szisztematikus felszámolásának következményeire, a személyiség társadalmi miliójében bekövetkezett változásokra, valamint a cigány politikai érdekképviselet történetébe. Az élettörténeti epizódok momentumainak, illetve a csoport társadalomtörténetének rekonstruálásával Rácznak két célja van: egyfelől igyekszik létrehozni részleges önképét (részleges, hiszen folyamatosan korlátozza saját személyisége totalitását azzal, hogy az élet minden mozzanatát az „etnikus” aspektusaira bontja le), illetve megpróbálja tisztázni viszonyát személyes etnikus identitásához. Másfelől a könyvben szintézist kell adnia a mai magyar-cigány ösztársadalmi viszonyoknak: létre akarja hozni azt a történelmi tablót, amely dinamizmusában, kialakulásának folyamatában értelmezi azt, „ami volt”, és a jelenlegi cigány-magyar belpolitikai, identitáspolitikai helyzetet. Milyen nyelvi eszközökkel, és pontosan milyen történeti diskurzusban jeleníti meg ezeket a tartalmakat a szerző?

Romano Rácз Sándor *Cigány sora* összetett narratív stratégiákkal létrehozott szövegmű, amely az elbeszélő pozíciók megsokszorozásán keresztül többszintű olvasásra ad lehetőséget. A könyv narratív szerkezete formálisan két alaprétgre bontható: az első önéletrajzi elbeszélés (a), a második: a személyiséget beágyazó cigány közösség társadalomtörténete (b). E két retrospektív elbeszélés párhuzamosan, de más-más időbeli rend²⁰ mentén „futtatja ki” az olvasást a narrátor emlékezetének legtávolabbi „múltjától” (1940-es évek) egészen a kijelentés legközvetlenebb jelenéig (a megírás „mostjág”).

---

nevezetesen az önéletírás létrejöttéhez: szükség van a szerző, elbeszélő, szereplő azonosságára. (Philippe Lejeune: Az önéletírói paktum. *i.m.* 18–19.) Mivel e három fogalom egymásra vonatkozását magam is evidenciának tekintem, Romano Rácз könyvének elemzésekor a szerző-elbeszélő-szereplő kategóriáit szinonimaként, felváltva használok.

²⁰ Vö.: Francois Hartog: *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. Budapest: L' Harmattan – Atelier, 2006.

Az önéletrajzi szöveg olyan kommunikációs aktus, amely a „ki vagyok?” kérdésére a „hogyan váltam azzá?” elbeszélésével válaszol – állítja a személyes irodalmi szövegek műfajelméletének kiváló teoretikusa, Philippe Lejeune.²¹ Romano Rácz Sándor könyvében a személyiség változásának ez a narratív megjelenítése az eltávolodás, az elkülönbözés és kiszakadás története. Az önéletrajzi elbeszélés első helyszíne szülőfaluja, Magyargéc, az 1940-es évek végének Nógrád-megyei települése; a narratív elbeszélésben ez az az önéletrajzi tér, amelyben még minden azonos önmagával, és ez az az „elmúlt jelen”, amelyről elmondható, hogy „minden a helyén volt”, otthonosan mozogtunk, jól éreztük magunkat benne” (133.o.). A kötet utolsó jelenete szintén a gyerekkor idilli helyszínéhez, Salgótarjánhoz kötődik, ahová több mint hét évtized után tér vissza az élettrajzi elbeszélés szereplője. A két időbeli-térbeli szcena között az identitás-keresés drámai elbeszélése feszül: a lineáris cselekményesítést a családtól, a szűkebb-tágabb kárpáti cigány közösségektől való eltávolodás és a visszatérés momentumai tagolják; az eltávolodás élettörténeti epizódjain keresztül alkotja meg a két kulturális univerzum, a cigány és nem cigány társadalom határán, peremén élő személyiség képét. („Nem találtam semmiféle kapaszkodót, *légtüres térben éltem.*” (77.o.))

Romano Rácz Sándor könyvében a narráció önéletrajzi szintjén ábrázolt idegenségélménynek, mint *társadalmi tapasztalatnak* a háttérben részben az *öntapasztalás* időbeágyazottságának (narratív) problémája rejlik. Az önéletrajz szerzője az elbeszélés kezdetén „én”-ként rekonstruált nyelvtani személlyel szemben, *eleve* (!) egyfajta „történelmi” távolságban van, hiszen személyiségének totalitása éppen a könyv végén „álló” jelenben foglal helyet.²² Ehhez a távolsághoz, vagyis egykori önmagához, saját maga történetiségéhez csak annak a narratívának a keretein belül férhet hozzá, amelynek a célja éppen a „múlt” és a „jelen” közötti távolság megszüntetése. Az idegenségélmény mint öntapasztalás tehát abban az ellentmondásos nyelvi térben keletkezik, amely az élettörténeti

²¹ Philippe Lejeune: Még egyszer az önéletrajzi paktumról. 225–244. In: Uő.: *Önéletrajz... i.m.* 230.

²² „Az önéletrajz virtuálisan már a kezdetétől fogva befejezett, mivel a kezdődő elbeszélésnek a leírás pillanatához kell elérkeznie. Ismerjük az elbeszélés végpontját, mivel épp ott vagyunk, és mert mindezt azért fogjuk leírni, hogy elérkezzünk eddig a pontig, megmagyarázva azt, hogy miért is vagyunk itt. [...] Még ha a végpont változtatja is a helyét az írás folyamán, én magam szüntelenül egybeesem vele. Mindig saját elbeszélésem végpontjában vagyok.” Philippe Lejeune: *Hogyan végződnek a naplók?* 210–222. In: Uő.: *Önéletrajz... i.m.* 213.

elbeszélésen keresztül egyfelől tudatosítja, határozottá teszi ezt az elviselhetetlen távolságot, másfelől azonban igyekszik eltörölni, semmissé nyilvánítani („hozzáférhetővé tenni”). Romano Rác Sándor ebben a tekintetben úgy jár, mint Odüsszeusz, aki a vak dalnok által megénekelte törtériban rádöbben saját történetiségére, és vad zokogásban tör ki, mert „nem tud átlépni a (már elmúlt) jelenből a ma jelenébe, pusztán azáltal, hogy egy történettel – saját történetével – köti össze e két időt, és az előbbit *múlt*tá változtatja.”²³

A megírás végpontjában álló jelenre a narráció kezdetétől vannak utalások (gyerek és ifjúkora kapcsán mindig kilép az elbeszélte múltból, előrefut az elbeszélés végpontjához: „*Ma már tudom*, hogy a hajtóerő, [...] a bizonyítás vágya volt.” (5.o.) „*Ma azonban már tisztában vagyok* anyám származásával, és értem az okát annak...” (24.o.) „...*utólag visszatekintve* megállapíthatom...” 39.o. stb.). A szerző ezt a temporalitást hozza mozgásba, amikor a „múlt” önazonosságát és a „jelen” idegenségét állítja egymással szembe; a gyerekkor stabil, etnikus identitásba ágyazott személyiségének története a könyv végére szembe kerül a felnőttkor ambivalens, fragmentált személyiség képének elbeszélésével, míg végül az identitás kérdése az elbeszélés végéhez közeledve nemes egyszerűséggel felfüggesztődik. A szerző a narráció egy pontján átadja az „én” történetének helyét, mielőtt maga az önéletírás befejeződne (nem tudjuk meg, hogy a megnyilatkozás alanyával végül is mi történt, a 121. oldalon kivonul a szövegből, pontosabban: nézőpontot vált, s ettől kezdve a narrátor jelenléte, funkciója sokkal inkább a tanúéra, nem pedig a főszereplő státusára hasonlít).

b) Az elbeszélés másik szintje a személyiség változásának keretet adó mikrotársadalom átalakulásának története. Ebben a szövegrétegben a Nógrád megyei cigányok (bőrösök, szegkovácsok, zenészek, mezőgazdasági-erdőgazdasági idénymunkások stb.) vidéki társadalmától a városi cigányok polgári, értelmiségi világához jutunk el – a térszínváltás kronológiai íve az 1960-as évek erőszakos politikai programjától a rendszerváltás utáni cigány identitáspolitika, illetve érdekképviselet lehetetlenségéig vezet.

A párhuzamosan mesélt két szöveg élettörténeti és társadalomtörténeti epizódjainak aránya változó, az élettörténeti elbeszélést már a kezdetektől felpuhítja, megszakítja a „közösség” hangja. Az önéletrajzi „én” mintha nem tudná mondani magát, mert a „ki vagyok kérdése?” helyett folyamatosan a csoportidentitás kérdéseibe („kik vagyunk?”, „miért let-

²³ Francois Hartog: A történetiség rendjei... *i.m.* 59.

tünk ilyenné?) ütközik. Ilyenkor az „én” privát élményei, attitűdjei az önéletrajzi emlékezetben zárójelbe kerülnek (62–63.; 78–79.o.) Sőt, az olvasásban előrehaladva egyre inkább nyilvánvalóbbá válik, hogy az elbeszélte élettörténet epizódjainak *értelme* nem közvetlenül a szerzőre, hanem a „benszüllött” hangja által képviselt csoportra vonatkozik, akiknek az íróhoz mért távolsága a könyvön belül folyamatosan változik.

Az elbeszélés első két szintjéhez (a, b) stilisztikailag és tipográfiailag is elkülönített, kurzivált szövegrészek kapcsolódnak, amelyek egy harmadik elbeszélői pozíciót (c) jelölnek ki. Ebben a szerző a bemutatott két elbeszéléstípus eseményeit, cselekményeit, szereplőinek gesztusait kommentálja – egyfajta külső horizontból tekint arra, akire a nyelvtani személy „én”-jének aspektusai (a, b) vonatkoznak. A harmadik beszéd típusnak az önéletrajz más rétegeivel fenntartott, sok esetben szervesen tartalmi, stilisztikai, nyelvi kapcsolatait szemlélve²⁴ nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy a szóban forgó narrátori pozíció a szerzői újraolvasással keletkezik. Ebben az értelemben ugyanolyan paratextuális nyelvi jel, mint a kiadás, a könyv címe, a narrációt bevezető mottó vagy akár a fülszöveg szerkesztői-szerzői gesztusa. Rácznál a primér elbeszélésbe beékelődő szövegrészeknek az a funkciójuk, hogy a „múlt” értelmét, az élettörténeti epizódok tartalmának jelentéseit – egy politikai metanarratíva alapján – hatékonyan rendezzék újra. (A későbbiekben erre részletesebben kitérünk.)

Ezek a kommentárok a nyelvészet, az antropológia, a néprajz stb. módszertani, elméleti diskurzusán keresztül interpretálják az önéletrajzi elbeszélés legkülönfélébb témáit (roma térhasználat, településszerkezet, életmód, gazdasági stratégiák, a csoportrétegződés elvei, társadalmi kapcsolatrendszerek, hitvilág, tisztasági-, étkezési tabuk, időhöz való viszony, adaptációs kényszerek stb.). Az analitikus szakszövegektől a politikai

²⁴ Csupán egy-egy példát ragadnék ki a tartalmi (1.), stilisztikai (2.) diszkrepancia szemléltetésére:

1. „Családunk tehát ketté szakadt. Szenvedtünk ettől a szakadástól, de nem voltunk tudatában annak, hogy mi történet, mi az oka a szenvedésünknek [primér önéletrajzi szöveg]. *Valamennyi cigány építkezési és települési mód magán viseli a roma térhasználat legfőbb jegyeit, nevezetesen, hogy a személyes és társas tér közötti határ elmosódik ...* [paratextus a cigányok térhasználatáról] 25.
2. „Abban a korban voltam, amikor a fiúknak házasodni kell. Nagy volt a rám nehezedő nyomás [primér szöveg: személyes stílus]: *Az a körülmény, hogy a fiataloknak a biológiai érést követően azonnal házasságot kötöttek, feszültségmentessé tette az átmenetet, a felnőtté válást. A fiatalok korán, már tizenkét-tizenhárom éves korukban elszámították a család jellemző gazdasági tevékenységeinek gyakorlásához szükséges ismereteket is.* [paratextus: társadalomtudományos stílus]” 59.

nyilatkozatokig terjedő paratextusok eltérő ismeretelméleti státusokat (tolmács, fordító, az idegen kultúra reprezentánsa stb.) kölcsönöznek a narrátornak. Továbbá folyamatosan váltakoztatják a kommunikációs aktusban megszólított címzettek körét is (néhol ez az interpretáció az önértelmezés, az önmegértés hermeneutikai aktusává válik). A kommentárok az elbeszélői pozíciók megsokszorozódásához vezetnek, feltérlik a főnarratíva témáit, amelyek már eleve nem voltak egységesek (az élettörténetet felülírta a közösségtörténet).

Romano Rác Sándor önéletrajzi könyvében a cím jelentésrétegei által előre jelzett idegen „hangja”, kulturális „nyelve” tehát nem a horizontok összeolvadásában, hanem az elbeszélői nézőpontok váltakoztatásán, az élettörténeti, a társadalomtörténeti, illetve az ezekre reflektáló, tárgyiasító szövegek nyelvjátékán keresztül töltődik fel tartalommal. A szerző egyfelől a horizontváltásokkal, a „hangok játékaival” tolmácsolja identitásának bizonytalanságát, másfelől ezeknek a műfajoknak, narrációs szinteknek az egybejárásával zárja ki, hogy a cigányok társadalomtörténetének narratíváit pusztán *regényként*, a személyiség történetét pedig tisztán *önéletrásként* olvassuk²⁵ újra. Nagyon fontos hangsúlyoznunk, hogy ebben a mozzanatban egy izgalmas hitelesítési aktust láthatunk: az idegen reprezentációjában az önéletrajzi elbeszélés hitelesíti a közösség társadalomtörténetét, hiszen „az önéletrás éppen azt meséli el nekünk, amit egyedül ő mondhat el”²⁶ – ezért mindig *azonos* önmagával. (Ezáltal ennél az elbeszéléstípusnál, mivel ön-referenciális diskurzusról van szó a *hűtlenség*, illetve a *nem hiteles*, a *nem valóságos* ábrázolás problémája lényegében fel sem merülhet.) És fordítva: a cigány csoportok társadalom- és politikatörténete lehetővé teszi, hogy a személyiség kialakulásának elbeszélése ne csupán önmagára (kizárólag magára az önéletrajzi szerzőre-elbeszélőre-szereplőre) vonatkozzon! Ezért tűnhet úgy, hogy a *Cigány sor* egy átmeneti beszédmódhoz, az irodalmi szociográfia műfajához tartozik. (Ez a műfaj a közbeszédben az idegen reprezentációjának egyfajta egészséges kompromisszumaként tétéleződik: hiányának tekintik, hogy *ugyan* egy fikciós nyelven keresztül küzdi le az idegennel szembeni távolságot, pozitívumaként könyvelik el azonban, hogy *mégiscsak* a „valóságot” ábrázolja).

²⁵ Ebben Romano Rác Sándor narrációs technikája hasonlóságot mutat André Gide mozgó perspektívájú önéletrásával. Vö. Philippe Lejeune: Gide és az önéletrajzi tér. In: Uő. *Önéletrás... i.m.* 67.

²⁶ Philippe Lejeune: Az önéletrói paktum... *i.m.* 38.

1.4. Az „idegen” hang társadalomtudományi haszna

Romano Rác Sándor *Cigány sor* című munkája fontos és üdvözlendő darabja az idegenség kérdését firtató sokféle diskurzusnak. A könyv jelentőségét számunkra azonban feltehetően nem referenciális értékei adják, hiszen egyfelől tárgyi megállapításainak jelentős része (tér- és időhasználatról, étkezési- és tisztasági tabukról, a romák gazdasági stratégiáiról, csoportközi viszonyaikról, belső rétegzettségükről stb.) közismert a cigány csoportokkal foglalkozó recens társadalom- és kultúratudományos irodalomban. Másfelől az a történeti emlékezet, amely segítségével a szerző személyiségének történetét, illetve a magyar cigányok elmúlt fél évszázados múltját felidézi, nem „ártatlan” diskurzus; az „én” történetének felcserélése azokra, akiket az olvasásban képviselni akar, olyan emlékezési gyakorlat, amely önmagát állítja a történelempolitika szolgálatába. Ezért azt sem hiszem, hogy a könyv kivételességét társadalomtörténeti értékében kell keresnünk. A Romano Rác által elbeszélte társadalomtörténet *imaginárius* történeti diskurzus, amely határozott politikai és morális céllal rendelkezik. Ezt a politikai tanítást a könyv tematikája – a „cigány”-ság idegensége, a társadalom egészen belül elfoglalt szerkezeti helye, szerepe, funkciója; a hatalom felett diszponáló csoportok társadalmi-politikai felelőssége, önismereti érdekeltsege stb. –, és a narrációs formák, alakzatok viszik bele a szövegbe. Ebben a vonatkozásban valóban csupán egyetlen történet az elbeszélhető cigánytörténetek közül.²⁷ (A könyv ebben a tekintetben beteljesítette a cím által előre jelzett konnotációkat.)

A *Cigány sor* az idegentapasztalat lírai parafrázisa – a könyv narratív stratégiáinak bemutatásával ennek az *irodalmi* beszédmódnak a formális szerkezetét, működési elveit, a különböző nyelvi szintek egymásra hatását mutattam be; ezzel készítettem elő a politikai implikációk tartalmának kérdését. Azoknak a mechanizmusoknak a vizsgálatát, amelyek

²⁷ Kovai Cecília öt cigány élettörténeti interjú elemzésén keresztül „demonstrálja”, hogy mind a Kádár-korszak történelmi tapasztalata, mind pedig az identitás etnikus („cigány”) perspektívái az adott élettörténeti elbeszélésekben változatos formákban, különböző módon tematizálódnak. Kovai gondolatmenete szerint nincs „*cigány*” (=etnikus) történelmi tapasztalat, csak olyan történeti narráció, amelyben az élettörténeti emlékező identitásának „cigány” aspektusaihoz nyúl, vagy amelyben az emlékezőt „cigány” öntapasztalásában szólítják meg (hívják *be*, kényszerítenek megnyilatkozásra a diskurzusban) mások – a szerző megállapításával, amellyel végső soron szövege módszertani dilemmáját kívánja megalapozni, csak részben értek egyet. Vö.: Kovai Cecília: „Élhető volt az a világ...” *i.m.* 175–230.

a narratív alakzatok politikai *értelmére* vonatkoznak. Ennek kapcsán kívánok kitérni a szerzői pozíció „jelenének” direkt politikai jelentéseire, amelyek visszaíródnak az elbeszélésbe.

Romano Rácz könyvében a politikai diskurzust a szöveg egészére vonatkozó paratextus vezeti be: ez nem más, mint az első oldalon álló mottó, amely már előre véleményezi, rekontextualizálja a későbbi elbeszélésben kibontott történetet:

„A mi nyugati társadalmaink arra valók, hogy változzanak [...] A 'primitívnek' mondott társadalmakat viszont úgy alkották meg tagjaik, hogy tartsanak. (Claude Lévi-Strauss)”

A választott mottó Lévi-Strauss *A kulturális diszkontinuitás és a gazdasági-társadalmi fejlődés* címmel, 1962-ben megtartott konferencia-előadásának írott változatából származik; az adott szöveghelyre, illetve bizonyos elemekre a *Cigány sor* szerzője többször hivatkozik (5., 8. 23.o.). Hogy megértsük Rácz politikai attitűdjét, meg kell jegyeznünk, hogy az általa beidézett Lévi-Strauss-féle szöveg az 1960-as évektől kibontakozó posztkolonialista antropológiai kritika eszmei vonulatához tartozik, amelyben Lévi-Strauss egy totális politikai, és egyszersmind egy totális morális ítéletet fogalmaz meg a kolonizációt végző, fejlett ipari társadalmakra vonatkozóan. Előadásában a fejlődés paradigmájának elhanyagolt összetevőire hívja fel a figyelmet, nevezetesen arra, hogy a kulturális diszparitásoknak súlyos történelmi ára van: a nyugati társadalmak ipari fejlődését – mint írja – éppen az a kolonizációs folyamat teremtette meg, amely a „primitív” társadalmak összeomlásához vezetett: „...Azok a társadalmak – jegyzi meg a francia antropológus –, amelyeket ma 'elmaradottnak' nevezünk, nem maguktól váltak azzá. (...) A fejlődés tette őket azzá, a maga mohó követeléseiével, aminek ma ugyanez a fejlődés láttatja őket. (...) Az idegenség az 'elmaradottnak' mondott és a mechanikus civilizáció között abban áll, hogy ez a mechanikus civilizáció saját termékére talál bennük, vagy pontosabban, azoknak a rombolásoknak a másik oldalára, amelyeket, hogy létrehozza saját valóságát, bennük véghezvitt. (...) Nem lehet elfelejteni, hogy [ez a kapcsolat – B.S.] több évszázadon keresztül nagyon is konkrét formájában mutatkozott meg: az erőszakban, az elnyomásban és a népiirtásban.”²⁸

²⁸ Claude Lévi-Strauss: *A kulturális diszkontinuitás és a gazdasági-társadalmi fejlődés*. 253–260. In: Uő.: *Strukturális antropológia II*. Osiris Kiadó: Budapest, 2001. 255.

Lévi-Strauss posztkolonialista kritikájának hangvétele Romano Rác könyvének egészen keresztülvonul, a francia antropológus társadalomkritikai, politikai beállítottságát a *Cigány sor* szerzője a cigány-magyar viszony leírásához használja fel. Rác történeti beszédmódja a cigányok társadalomtörténetét az 1960-as évektől egyfajta pusztulástörténetként írja le,²⁹ a cigány kultúrát érintő tartalmi, formai változásokat, a modernizálódás különböző formáit pedig a kultúrahagyás, illetve az autentikus roma kultúra erodálódásaként jeleníti meg.³⁰ Rác könyvének végére a társadalmi, politikai változások (= *a történelem*) nyomására az archaikus, „eredeti” cigány kultúra feloldódik, a különféle rítusokkal, hiedelmekkel, (tisztasági, szexuális) tabukkal átitatott roma világ deszakralizálódik. A történeti elbeszélés a rendszerváltással elérkezik ahhoz a ponthoz, ahonnan a cigány kultúra, mint szubsztancia, megsemmisül: „*Kultúránk kimúló félben van* s annak a másik, megfoghatatlan valaminek, ami készül helyette, semmi köze *a valódi roma kultúrához*: egy hagyomány nélküli, az új keletű negatív és pozitív – többnyire ismerethiányon alapuló – minősítésekből, sztereotípiákból álló konstrukció.” (96.o.) [Kiemelés tőlem – B.S.]. A könyv utolsó, irodalmi eszközökkel ábrázolt, szuggesztív képe ugyancsak azt példázza, hogy az ősi, „évszázadok során kialakult” (134.o.) romani kultúra már nem a mindennapok

²⁹ A 60-as évekről írja: „A váltás kényszere az élet minden területén rájuk [a „cigányokra”] nehezedett: a kötelezővé váló bérmunka, a szokásaik, sőt normáik, alapértékeik kényszerű feladása sokkolóan hatott rájuk.” 66.

³⁰ A falusi zenészek „kezdték kiszorulni a lakodalmakból, átvette helyüket a tánczene és a rezes banda - néha még a cigány családok rendezvényein is! -, el-eljártak még a kocsmába, de végül már ott sem játszhattak. A fiatalok új lehetőséget kerestek: akinek volt tehetsége és ambíciója, tanulhatott, s akár orvos, jogász, tanár is válhatott belőle. Az ő asszimilációjuk volt a leggyorsabb és legradikálisabb: gyerekeik többnyire nem is tudták, hogy egyik vagy mindét szülőjük cigány.” (68.) „A roma nők munkába állása gyökeresen átalakította a gondolkodásmódot.” (69.) „Sokak élete konszolidálódott ekkoriban. Lehetővé vált a tartós fogyasztási cikkek – civilizációs kellékek – vásárlása hitelre, amelyek – közülük is elsősorban a mosógép – áttörést hoztak az asszimiláció folyamatában. Az asszimilációs prés alatt a külső tisztaság követelménye általánossá vált, ami a tisztaságfelfogás gyökeres átalakulását eredményezte. Úgy tűnt, a tabuk fokozatosan eltűnnek (később kiderült, hogy szunnyadó tabuként a tudat alatt tovább élnek.)” (70.) „A romák körében eközben egyre nagyobb az igazodásra való készletés, ami (...) a befogadó kultúra folklórájának túlértékelésében nyilvánult meg. (...) Maradékalanul átvették az öltözködést, viselkedést, szokásokat, sőt a falusi folklórra jellemző profán rítusokat is (...). És közben borzasztóan rosszul érezték magukat. Szenvedtek a mértéktelen alkalmazkodástól, de nem tudták megfogalmazni, mitől szenvedtek.” (70.)

része, csupán a jelen lévő „múlt” partikuláris eleme, egy modern, polgárosodott cigány társadalom részleges történelmi öntapasztalása.

Ez a fikciós-beszédmóddal megalkotott társadalomtörténet, mint minden identitáspolitikai diskurzus, természetesen számos elemében vitatható. (A mindennapi életvilágokban élő cigány emberek a Kádár-korszakról – saját kutatásaim szerint – nem kizárólag a szenvedés, a megsemmisülés narratíváit forgalmazzák.³¹ Sőt, az akkulturációt nem pusztulás-történetként tételezik: az asszimilációs stratégiák mindennapi gazdasági gyakorlataik szerves részét képezik, a test, a bőrszín, a különféle etnikus stigmák eltörlésének szokványos módjaiként funkcionálnak.³² A „hatalomnak” pedig, a cigányok és nem cigányok között létrejövő mindennapi találkozási helyzetekben – Rácz identitáspolitikai diskurzusához képest –, egyszerűen más a kulturális logikája: nem totális politikai alakzatokként, a társadalom szerkezetileg eleve adott tulajdonságaiként írhatók le, hanem performatív gesztusok formájában, melyeknek lerombolása és szimbolikus újjáépítése beszédszituációként változik³³ stb.)

A Rácz társadalomtörténeti diskurzusával szembeállítható más (nem csupán etnikus tapasztalatok mentén tagolt) „cigány” történetek rámutathatnak az elbeszélés politikai implikációira. Megvilágíthatják a szerző

³¹ Tapasztalataimat alátámasztja Kovai kutatása is, aki szerint a Kádár-korszak autoriter politikája akaratlanul is – éppen a Rácz által kárhozott – bérmunka révén átjárhatóvá tette a cigányokat/nem cigányokat elválasztó korábbi merev határokat. A paraszti életformától eltávolodó „magyarok”-nak, és az ipari bérmunkás viszonyába kerülő „cigányok”-nak ugyanis egyaránt egy új életvezetési keret (a ’munkásélethez’) kellett adaptálódnia. A szocialista bérmunka világában való részvétel – mint, ahogy Kovai megjegyzi – maga volt a „munka”, szemben azokkal a foglalkozásokkal, amelyekhez az egyes cigány csoportok a szocialista rendszer előtt – a „parasztok” által biztosított munkaalkalmaknak, a „magyarok” hatalmának kiszolgáltatva – hozzáférhettek. Lásd: Kovai Cecília: „Élhető volt a világ...” *i.m.* 177.

³² „Változó nemzet-diskurzusok...” címmel, egy 2008-ban indított OTKA-kutatás keretén belül, az ukrán-magyar határ-menti régióban több olyan magyar cigány csoportot vizsgáltam, amelyekben az asszimilációt a vágyott „polgárosodás” (’kifejlődés’) standard modelljeként tekintik, egyfajta szükséges és követendő mintaként artikulálják; ellenben a tradicionális, önmagába záródó cigány habitust elítélik (’budis cigány’, ’koszos cigány’, ’gettós cigány’ stb.). A témát érintő antropológiai tanulmányom jelenleg kézirat formában van, a kutatást lezáró kötetben kerül publikálásra.

³³ A performatív cigány identitás- és hatalomépítés mindennapi gyakorlatának egyik példájaként lásd: Borbély Sándor: Változó „határjelek”: a péterfalvi cigányok kulturális és etnikus identitása. In: *Regio*, 2007. 18 évf./1. sz. 51–83.

történelmi elbeszélésének célját, nevezetesen azt a szándékot, amely szerint a diskurzus létezőit az anonimizált hatalom és a megnevezett áldozat alanyaira redukálja, a történelmi változás eseményeit pedig az elnyomás, az alávetés, a megsemmisítés cselekedeteire:

„A diszkrimináció sűrűn szövött hálójával kell szembesülnünk, miközben a mértékadó személyiségek – politikusok, tisztviselők, szakértők – kivétel nélkül egyenlő jogokról, toleranciáról, esélyegyenlőségről papolnak. (...) A kelet-európai apartheid rendszere nem olyan látványos, mint az amerikai és a dél-afrikai volt, de legalább olyan masszív és sokkal képmutatóbb. Míg ugyanis ott az apartheidnek megvoltak a hivatalos, olykor törvényekkel szabályozott formái (...), nálunk hivatalosan tilos a diszkrimináció. De például náci szervezeteket alakítani nem tilos (lásd: Magyar Gárda) s fasiszta demonstrációk sem tilosak, ezért járnak hozzánk Nyugat-Európából is a náci masírozni.” (100–101.)

Már az elbeszélés stratégiai és az időbeliség problémája kapcsán utaltam rá, hogy a szerző idegen-tapasztalatának exponálásában kitüntetett szerepe van a könyv végpontjában „álló” jelennek, annak a pozíciónak, ahonnan egykori önmagát „történelmi” tapasztalatként rekonstruálja. Ez a jelen, a megnyilatkozás „itt” és „most”-ja, a rendszerváltástól eltelt időszak vészterhes, konfliktusos politikai kontextusában gyökerezik, amelyet a narráció a cigányok üldözésének, diszkriminatív elnyomásának és politikai megsemmisítésének jeleneként ábrázol. Már a könyv első oldalain vannak olyan diskurzuselemek, amelyek úgy vetítik előre az önéletrajz megírásának idejét, mint a bemutatott cigány társadalom negatív politikai jövőjét. Például az „akkor még nem züllesztették le a mezőgazdaságot”, vagy az „*egy kis gyümölcslopásért nem járt puskagolyó...*” (6.o.) típusú mondatok, vagy az 1950-es évekről beszélve „*vajon ma elképzelhető-e, hogy egy cigánygyereket válasszanak meg diákvezetőnek?*” (49.o.) „*Elképzelhető-e, hogy manapság egy magyar család befogad éjszakára egy teljesen ismeretlen cigánygyereket?*” (50.) – féle narratív elemek már a kezdő elbeszélés legtávolabbi múltjának kapcsán is előreutalnak a megnyilatkozás jelenére. A narrációnak arra a pontjára, amikor a „multikulturalitás” (5.o.), a cigány-magyar békés együttélés keretfeltételei az elbeszélő jövőben megsemmisülnek, amikor „egy kis gyümölcslopásért puskagolyó jár”.

A *Cigány sor* más szövegekkel való dialogikus kapcsolatai, illetve az önéletrajz primér rétegeből kilépő elbeszélésformák (c) új jelentéseket adnak az szöveg eredeti értelmének. Az élettörténelmi elbeszélést kezdő

mondat – „Magyar cigány vagyok: romungro. Őseim legalább hatszáz éve élnek magyar földön” (5.) – politikai modalitású mondattá válik, a különféle személyes élettörténeti epizódok (a szerző cigány szótárának kiadása körüli bonyodalmak, a cigány speciálkollégium az ELTE-n, nyelvismereti kurzus stb.), mivel nincs rögzített jelentésük, etnikus sérelmeket sugallnak. Az önéletrajzi elbeszélés egzisztenciális síkja politikai dimenzióba kerül, a személyiség története, az identitáskeresés ellentmondásai, az elidegenedés (el-különbözés) retorikája mind-mind egy transzcendens elbeszélői síkon húzódo politikai tartalmat támasztanak alá. Segítségükkel megfogalmazódik a mai magyarországi cigány-magyar etnopolitikai konfliktus genealógiája, és megfogalmazódik egy morális, politikai ítélet a többségi hatalommal szemben. A szerző idegentapasztalata csupán egy politikailag kiaknázható eszközzé válik.³⁴

Mindezeket szem előtt tartva továbbra is nyitott kérdés, hogy miért fontos mégis számunkra ez a könyv? Hogyan közelítsünk a társadalomtudomány apparátusával hozzá? Az „idegen” kérdése kapcsán milyen kulturális specifikumokkal, a szaktudomány számára milyen jelentőséggel rendelkezik? Véleményem szerint a könyv értékét javarészt műfajából, illetve ismeretelméleti státusából nyeri: egy irodalmi, fikciós nyelv birtoában ír az önazonosság-másság dialektikus viszonyáról, amit a magyarországi cigányvizsgálatok diskurzusa nem akar, és talán érthető okokból nem is tud vállalni. Ennek a sajátos műfajnak, vagy ha úgy tetszik, émikus tekintetnek a *hitelessége*, *azonossága* a szövegen kívüli világ bizonyos elemeire – éppen a műfaj jellegzetességei, és a bemutatott narrációs formák egymásra vonatkoztatása miatt – nem lehet kérdéses. Hiányossága, esetlegessége azonban ugyancsak ez a nyelv, amely tartalmi, formai szempontból egyaránt alapvetően ideológiai alkotás, amennyiben elfogadjuk, hogy a könyv diskurzusa politikai aspektusokon keresztül teremti meg a megnyilatkozás alanyát.³⁵

³⁴ A szerző ezekkel a politikai implikációkkal akaratlanul is újrakolonizálja azt a (saját) kultúrát, amelyet képviselni akar. Az ön-kolonizációról lásd: Alekszandar Kjoszev: *Megjegyzések az önmagukat kolonizáló kultúrákról* (forrás: <http://www.c3.hu/scripta/lettre/lettre37/kjosz.htm> – utolsó megtekintés: 2009. 08. 24.)

³⁵ Vö.: Roland Barthes: A történelem diskurzusa. 87–98. In: Kisantal Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2003. 96.